

Hur länge förblir Ryssland evigt?

av Tomas Bertelman¹

FRÅGAN KAN TYCKAS lite tillspetsad. Men det är en fråga som anknyter till en diskussion som pågår i Ryssland bl a med anledning av den tidigare presidenten Medvedevs försök att modernisera landet och göra det lite mer vanligt. Frågan anknyter också till den känsla av besvikelse som finns på många håll i väst över att Ryssland inte för 20 år sedan skyndade sig att bli som vi själva.

Varken det stormiga 90-talet eller den vertikala centraliseringen därefter ledde till att Ryssland blev så normalt och välintegrerat i Europa och i det internationella samfundet som vi hoppats, och som många dessutom hade trott. Bland försöken att förstå och förklara varför det blev som det blev – istället för europeisk normalitet – finns förstås beskyllningar mot väst: det kom för lite ekonomisk hjälp när den verkliga behövdes, väst var för överseende och principlöst och förmådde inte försvara sina egna värderingar när det verkligen gällde – alternativt att väst hänsynslöst utnyttjade Rysslands svaghet till att utvidga Nato och provocerade därmed fram en nationalistisk och odemokratisk rekyl.

Allt det där kan diskuteras. Men det är slående hur många hänvisningar som görs också i den interna ryska diskussionen till ”de eviga ryska dragen”, hur tungt arvet är att släpa på, hur lite som förändras under

ytan, och hur utvecklingen i själva verket inte alls uppfattas som progressiv, utan hur den rör sig i cykler och cirklar och i gamla hjulspår, och hur många historiska mönster som återupprepas.

De eviga dragen

Vad är då de mest särskiljande ryska erfarenheterna? I allra mest kortfattade form kan de sammanfattas så här: det enorma territoriet och den ogästvänliga geografin; det hårda klimatet och den fattiga jorden; den historiska och kulturella isoleringen; det patrimonieella enväldet, livegenskapen och den extremt klivna sociala strukturen; imperiet och dess betydelse för den nationella identiteten. Mellan dessa faktorer spårar de lärde en del orsakssamband som jag tycker verkar rimliga, men som skulle föra för långt att utreda här. (Det får räcka med att hänvisa till t ex Richard Pipes eller Tibor Szamuelys böcker.)

Härtill kommer så den från Västeuropa avvikande religiösa och andliga traditionen – samt en del drag som skulle framstå som alltför fördomsfulla, om det inte var så att ryssarna själva så ofta hänvisar till dem. Hit hör den andliga lättjan och svårigheten att koncentrera och avgränsa sig; superiet; korruptionen; en folklig kollektivistisk tradition; föreställningskulturen; lidandets betydelse för individens utveckling. Om såda-

na faktorers vikt och inbördes samband är svårare att ha någon bestämd uppfattning, och från säkerhetspolitisk synpunkt är de kanske mindre viktiga än den första gruppen. Om dessa särskilda ryska erfarenheter finns en överväldigande litteratur, både filosofisk och skönlitterär. Nikolaj Gogols *Revisorn* kom ut 1836 och anses fortfarande höra till de allra bästa skildringarna av det ryska samhället, liksom några decennier senare Fjodor Dostojevskijs romaner om den ryska själen.

Allt detta kan en rysk ledare som vill modernisera sitt land knappast ge sig på. Geografin går inte att göra så mycket åt, även om president Medvedev beslutat minska antalet tidzoner från 11 till 9. Men annars har presidenten varit tydlig, åtminstone delvis, när han kritiserat vad som är fel med dagens Ryssland. Dåvarande presidenten Medvedev skrev bl a så här:

”Ska vi i framtiden fortsätta att släpa på vår primitiva råvaruekonomi, vår kroniska korruption, som sedan urminnes tider utarmat Ryssland, vår föråldrade ovana att alltid förlita oss antingen på staten, eller på utlandet, eller på någon ’allsmäktig lära’, eller på vad som helst annat – utom på oss själva? Vår ineffektiva ekonomi, vår skakiga demokrati, de negativa demografiska tendenserna, vårt instabila Kaukasus, det är alla stora problem för ett land som Ryssland att släpa på. För mig är traditionerna enbart de oomtvistliga värdena, men mutsystemet, tjuveriet, den mentala och den själsliga lättjan, fylleriet, det är laster som förbittrar våra traditioner.” Det var alltså ingen bitter russofob som säger detta, utan landets förre moderne, bloggande president.

Medvedevs teknologiska modernisering

Vägen bort från dessa utvecklingshinder heter alltså modernisering. Mer konkret

anger Medvedev ett antal högteknologiska områden, till vilka ansträngningarna att modernisera Ryssland skall koncentreras: energi, kärnteknologi, informationsteknologi, rymdteknologi samt medicin. Trots den breda problembeskrivningen är det alltså fråga om en teknologisk uppgradering, utan genomgripande samhällsförändringar i övrigt, ungefär som Gorbatsjovs första år, som präglades av det systemkonforma slagordet ”uskorenije” – ”acceleration”. Det var först när accelerationen utblev (och oljepriserna förblev rekordlåga), som de mer kända uttrycken glasnost och perestrojka kom på bordet. Idag befinner vi oss alltså på ett ”accelerations-stadium”, men minnet av vad som hände för 20 år sedan är denna gång en kraftigt återhållande faktor mot eventuella riskabla experiment.

Moderniseringspolitikens orsaker

Man kan fråga sig varför moderniserings temat blivit så centralt just under de senaste åren. Svaret är egentligen uppenbart. Den finansiella och ekonomiska krisen 2008 blixtbelyste den ryska ekonomins sårbarhet och avslöjade att den ryska tillväxten det senaste decenniet – efter kollapsen 1998 – egentligen inte var något ekonomiskt under utan istället en produkt av de höga oljepriserna. Ryssland visade sig inte vara någon ”säker hamn” under krisens stormar utan drabbades t o m hårdare än alla andra

G 20-länder genom sitt ensidiga råvaru beroende. Börsen föll med 80 procent 2008 och BNP sjönk med 8 procent året därpå. Inkomsterna från energi- och råvaruexporten svarar för merparten (55-70 procent) av den ryska statsbudgeten. Så när oljepriset dök från 140 dollar per fat sommaren 2008 till 40 dollar under den följande

de vintern, växte plötsligt insikten om att Ryssland är illa rustat för den fortsatta globaliseringen och riskerar att förvandlas till ett råvarubihang till Kina och EU ("ett vitt Nigeria", som Sergej Karaganov formulerat saken). Sådant var nog stämmingsläget åtminstone bland delar av den ryska eliten, när president Medvedev tillsatte sin moderniseringskommission.

Moderniseringen och de eviga hindren

Historien har bidragit till att Ryssland är illa rustat att anpassa sig till Europas megatrender, postmodernism och fortsatt globalisering, som bygger på fria flöden och sofistikerade ömsesidiga beroenden snarare än central kontroll av samhällen och territorier. Jag säger megatrender, för de består trots dagens mer nationella och inåtvända fokus i krisbekämpningens spår. Postmodernism använder jag i Robert Coopers bemärkelse, i hans bok *The Breaking of Nations*, där vi ser en upplösning av staten, men inte i riktning mot kaos utan mot en mer sofistikerad och högre ordning, där suveränitet kan delas och de traditionella statliga attributen gradvis förlorar sin relevans.

Medan EU givetvis är det främsta exemplet på denna post-modernism, anför Cooper helt riktigt Ryssland som ett av de främsta exemplen på den alternativa, ännu inte post-moderna, världen, där en enhetlig stat, centraliserad auktoritet och kontroll, suveränitet, gränser, militär makt och klar åtskillnad mellan utrikes och inrikes är de centrala begreppen, tillsammans med en stark aversion mot utländsk inblandning i de egna angelägenheterna.

Varför är det så? För att återgå till den inledande frågan om de eviga dragen, tror jag att Richard Pipes' analys av den väldiga territoriella expansionen och dess orsa-

ker och konsekvenser fortfarande är relevant. När Ivan III, tsaren som proklamerade "samlandet av de ryska landen", besteg tronen 1462 var storfurstendömet Moskva till ytan mindre än vad Sverige är idag. Men redan vid 1500-talets slut – innan Sibirien erövrats – hade Moskva hunnit bli lika stort som det övriga Europa tillsammans. Vid mitten av 1600-talet, innan 30-åriga kriget var slut, hade Moskva nått fram till Stilla Havet, och ytterligare tio miljoner kvadratkilometer var lagda till tsarens egendomar.

För det var verkligen hans egendomar det var fråga om. Det var mest pålsjägare och nyodlare på väg bort från de fattiga moskovitiska jordarna som kom att slå sig ned på de nya territorierna. Men allt som erövrades blev tsarens i princip privata egendom, precis som det var hemmavid, styrt av samma oinskränkta envælde, fast över en yta som inget envælde egentligen kunde mäktas med. Om allt som fanns inom väldets gränser var tsarens egendom, så var alla som bidrog till expansionen livägna i en eller annan bemärkelse, inte bara bönderna utan även adeln. Det var inte förrän 1785 – för 225 år sedan – som den ryska adeln fick rättslig grund att äga privat egendom.

Jätteriket hade inte någon sammanhållande kraft annat än sitt förment allsmäktiga centrum. Naturliga gränser saknades, och erövringarna utsattes med jämna mellanrum från attacker västerifrån – teutoner, litauer, svenskar, polacker, tyskar, fransmän o s v. Österut kunde expansionen fortsätta därför att där i stort sett saknades befolkning – och även kunskap om krut – och därför att de stora riket som låg söderut befann sig i en historisk nedgångsperiod (Turkiet, Persien, Mogul-Indien, Kina).

På så sätt blev Ryssland ett imperium innan det blivit en nation, och att försva-

ra imperiets integritet och tillväxt blev den främsta uppgiften, som betingade den ryska statens utveckling: den stora statliga byråkratin, den stora armén, den centraliserade kontrollapparaten, och förtrycket också. Imperiet och dess unika omfattning blev del av den ryska identiteten. ”Hur står det till i Ryssland idag?”, lär Tsar Nikolaj II ha frågat sin berömda premiärminister Sergej Witte, som svarade: ”Ryssland finns inte, Ers Majestät, bara det ryska imperiet”.

Med tanke på uppgiftens storlek och Rysslands förutsättningar var den kejserliga centralmakten anmärkningsvärt framgångsrik i försvaret av sitt rike. Åtminstone en historiker (Marshal Poe) har liknat Moskva på 1500-talet vid andra förmoderna statsbildningar som aztekväldet, mayariket, Mogulernas Indien, Ottomanska imperiet eller Qingdynastins Kina o s v, vilka alla dukade under inför det moderna och teknologiskt överlägsna Europas välorganiserade expansion.

Tack vare den hårt centraliserade staten, och en koncentration på mobilisering av militära resurser, och den väldiga och ogästvänliga ytan, lyckade Ryssland ensamt av alla dessa tidiga imperier stå emot Europas expansion och bestå i ett halvt årtusende, i princip till 1989–1991, då förutsättningarna för en speciell rysk väg och en rysk modell upphörde, åtminstone enligt Poe. Sovjetunionens upplösning 1991 markerar därför i ett sådant perspektiv inte ett misslyckande utan istället ett remarkabelt framgångsrikt uthållighetsrekord.

Framgången hade förstås sitt pris. Ett var att den militära mobiliseringen absorberade resurserna, ett annat var att enväldet och dess förlängda arm i form av byråkratin tillsammans blockerade samhällets differentiering. Imperiets bestånd och utbredning säkrades och förblev Rysslands unika bidrag till världshistorien, men bl a

till priset av att något civilt samhälle aldrig fick möjlighet att utvecklas, trots en lovande början under andra hälften av 1800-talet. ”Den territoriella bördan” räcker inte som ensam förklaring, men den har vägt tungt på kostnadssidan i den ryska historien.

Också andra fenomen på den inledande listan över de ”eviga dragen” borde därför uppmärksammas. Betydelsen av den andliga traditionen präglad av den ortodoxa formen av kristendom har understrukt av t ex Per-Arne Bodin och är ett helt kapitel för sig. Den tidiga bysantinska traditionen kom i själva verket att förstärkas ytterligare just när renässansen slog igenom i Västeuropa. Istället för rationellt kunskapssökande och socialt engagemang förstärktes hos ryssarna den mystiska och världsfrånvända traditionen, likgiltig för hur samhället styrdes och mer inriktad på upplevelser av inre vila och stillhet. Som Bodin påpekar gick Ryssland på det sättet miste om det antika arvet två gånger, först vid kristendomens antagande på 900-talet och sedan genom att inte bli delaktig i renässansen.

Till den kulturella isoleringen hör dessutom att reformationen, upplysningen och liberalismen inte heller gjorde något större avtryck i Ryssland. Det gjorde däremot de mongoliska styresformer som präglade villkoren under Moskvafurstarnas tidiga expansion. En rysk historiker som Jurij Afanasjev, ett ikonnamn under perestrojkaåren, ser i det mongoliska väldet ingalunda något främmande ok utan tvärtom en formerande kraft, en slags barnmor ska för den moskovitiska staten som för all framtid satte sin prägel på den nya skapelsen. Under mongolerna var alla, såväl enkla bönder som bojarer, livegna undersåtar, men mongolerna styrde inte själva utan ge-

nom bojarerna. Det ledde till en fundamental klyvning av det tidiga ryska samhället.

Det moskovitiska furstendöme som senare kom att utbreda sig på de andra furstendömenas bekostnad gjorde så med mongoliskt stöd och på grundval av den mongoliska härskartekniken, baserad på absolut makt hos en ensam autokrat. Den bojarklass som växte fram i mongolväldets hägn tillägnade sig denna absolutistiska maktuppfattning. Afanasjev ser detta så att säga oorganiska tillkomstsätt – samhällsklyvning och källan till makten förlagd utanför det egna samhället – som själva roten till senare seklers tragedier. Något ryskt samhälle växte i själva verket aldrig fram, ty någon differentiering ägde inte rum och några nya subjekt som makten måste förhålla sig till utvecklades inte.

Jag tycker det är svårt ha någon bestämd uppfattning om hur detta påverkar dagens ryska situation, men det har säkert också bidragit till det civila samhällets svaghet och bristen på pluralism. Afanasjev menar i alla händelser att denna oorganiska, konstlade tillkomst har givit födsloskador, som än idag präglar den ryska själen och det ryska samhället. Det är ju den senare kombinationen av envælde och växande statlig byråkrati – istället för samhällskontrakt i takt med växande differentiering – som ligger bakom den specifika ryska vägen. Att detta har påverkat förutsättningar för innovation är uppenbart.

Europas stora språng för 500 år sedan berodde på dess variationsrikedom, diversitet, pluralism. Framför allt var det frånvaron av central auktoritet och kontroll, frånvaron av rigiditet och ortodoxi, som bidrog till en spontan europeisk utveckling, av idéer, praktisk naturvetenskap och ekonomisk organisation, som ingen politisk makt till slut kunde hejda.

Den ryska modellen skiljer sig uppenbarligen radikalt från denna erfarenhet på flertalet punkter. Men Ryssland har varit framgångsrikt i att låna och ta tillvara innovationerna på sina egna villkor. Ivan den förskräcklige använde sig av tyska tekniker när han erövrade khanatet Kazan i mitten av 1500-talet, och Peter den Store växte som bekant upp i det som kallades för den Tyska Förstaden till Moskva. Han drev igenom den första stora ryska moderniseringen, den petrinska, men den var en strikt kontrollerad kombination av västerländsk teknik och ryskt envælde. Tsaren bestämde själv i detalj hur den tvångsförflyttade adeln skulle bygga sina västerländska palatsfasader i den nya huvudstaden, och straffen för avvikelse från ritningarna var hårda. Denna kombination av despoti och innovation bestod under de följande seklen. För över 100 år sedan konstaterade den kände ryske historikern Vasilij Kljutjevskij om just Peter den Store att

”Han (tsaren) hoppades att genom hot från maktens sida kunna framkalla spontan verksamhet i ett förslavat samhälle... han ville att slaven skulle förbli slav men handla fritt och medvetet. Men att förena despoti och frihet, upplysning och slaveri, det är cirkelns kvadratur, det är en gåta som man har försökt lösa hos oss under två århundraden sedan Peter, och som ännu inte är löst.”

Det skrevs alltså för hundra år sedan, men det låter som en av dagens kritiker av det pågående moderniseringsförsöket. Idag är förstas allting mycket friare, och mer sofistikerat, men Rysslands utmaningar och konkurrensen i förhållande till omvärlden är också hårdare, och de grundläggande strukturella blockeringarna kanske inte är av mindre betydelse.

Järntriangel eller genetisk kod: kontroll, byråkrati, imperium

Och sannolikt är grundfrågan densamma idag: går det att förena det system som utvecklats för kontroll – av territoriet, av förmögenheterna och av det politiska livet – med en kultur och ett samhälle som främjar innovationer? Eller bidrar kontrollens två eviga följeslagare, byråkratin och korruptionen, till att det fortfarande är cirkelns kvadratur?

Enväldet och byråkratin har som redan konstaterats haft utbredandet och försvaret av imperiet som bärande idé från alla första början. Den skarpsynta analytikern Lilia Sjevtsova har kallat dessa ingredienser för Rysslands genetiska kod, som på något sätt måste modifieras, om modernisering och innovationer skall ha en chans. Hon utgår ifrån att Ryssland består av vad hon kallar civilisatoriskt och kulturellt oförenliga territoriella och nationella gemenskaper.

Frukten för territoriella förluster eller för sammanbrott av statens funktioner är därför enligt Sjevtsova ett väsentligt hinder för varje politisk förändring. Även västorienterade ryska liberaler ryser inför tanken att en liberalisering kan leda till ett upprepande av sönderfallet 1991. Och den breda allmänheten kommer enligt Sjevtsova inte att stödja reformer, om folk tror att de kommer att leda till förlust av territorium eller till uppkomsten av en ny stat. Bevarandet av den nationella suveräniteten, och skyddet mot utländska influenser, har blivit elitens främsta argument för att bevara makten. Därmed kan man kanske säga att en ”pluralistisk och innovationsvänlig utvecklingsmodell” fortfarande står i motsatsställning till imperativet att bevara det historiska Ryssland.

Men situationen idag är varken akut eller katastrofal. Den konsensus inom den översta ryska eliten som tandemparet Putin-Medvedev uttrycker anser fortfarande att kontroll över situationen är viktigare än riskabla experiment. Med oljepriser på mellan 70-80 dollar per fat har man trots allt råd att skynda långsamt. 70-80 dollar per fat anses räcka till ett folkligt stöd på 70-80 procent av befolkningen, och en ganska lång period av relativ stagnation eller blygsam tillväxt, ungefär som stagnationen på 70- och 80-talen. Det är den tredubbla innebörden av det s k ”70-80-scenario”, som många talar om som ett någorlunda sannolikt alternativ för de närmaste åren. Den brezjnevska s k stagnationsperioden är för övrigt långt ifrån den värsta i folks minne. Men risken är uppenbar att den leder till ytterligare dränering av talang, kapital och entreprenörskap till utlandet och därmed vidgar klyftan till omvärlden.

Det finns förstas de som anser att situationen är mer kritisk än så, och att det ryska valet egentligen står mellan att upphöra att vara evigt eller att upphöra helt. Jurij Afanasiev, som jag nyss citerade, är kanske den främste kulturhistoriske pessimisten – och alarmisten. Han ser inte någon utväg från fortsatt folkminskning, moralförfall, fördjupad cynism och korruption och en kuvad folkmajoritets fortsatta alienation och nedsjunkande i apati. Medvedevs modernisering ser han som Peter den Stores, Alexander II:s eller Stalins: i själva verket ett försök till antimodernisering i så måtto att den syftar till att genom utländska lån bevara systemets grundläggande, och utvecklingshämmande, drag intakta. Eller som professor Dmitrij Furman nyligen uttryckt saken: ”Den viktigaste orsaken till landets efterblivenhet är makten själv.... Det är därför som våra moderniseringar, samtidigt som de bidragit till att övervinna

konkreta enstaka fall av efterblivenhet, bara förstärkt vår allmänna efterblivenhet.”

Smygmodernisering vid sidan av makten

Jurij Afanasjev representerar en lärdom som kan göra intryck genom sina breda drag och svepande paralleller. Men den slags pessimistiska determinism som han företräder – och som i vissa avseenden delas t ex av Richard Pipes och många andra som skriver om den ryska traditionen – avisas förstås med harm och eftertryck av dagens demokratiska ryska opposition. Den ser ju hur även dagens ryska ledning rättfärdigar sitt styre med hänvisning till landets unika arv och särskilda väg, som ställer krav på en kraftfull och fast hand. Hela den skola som lyfter fram de förment eviga dragen stämplas t ex av den demokratiska politikern Vladimir Ryzjkov som en hjälp till undertryckandet av demokratin och ett bidrag till bevarandet av Rysslands efterblivenhet.

Men jag tror ändå att man kan acceptera att mycket av den unika historiska erfarenheten faktiskt spelar en fortsatt roll – utan att man för den skull drunknar i pessimism. Det pågår trots allt något av en smygmodernisering av det ryska samhället, vid sidan av och i motsättning till den politiska makten. Järntriangelns logik håller i princip ännu, men världen runtomkring påverkar det ryska samhället också i helt andra riktningar, som långsamt ändrar förutsättningarna. Skulle Ryssland – trots sin långa tvekan – gå med i WTO inom de närmaste åren, och utländska investeringar som en följd därav öka väsentligt, om den IT-baserade, virtuella integrationen med resten av världen fortsätta att öka, viseringarna till EU kanske tas bort och vanligt folks resande öka, o s v, o s v, så kanske moder-

niseringen ändå kommer gradvis, långsamt, som resultatet av många små steg, och utan drama och konvulsioner. En stor del av den kvalificerade diskussionen i landet sker idag över nätet, och genom bloggande och sociala nätverk håller en alternativ allmän opinion på att byggas upp, fri från central kontroll.

Jag tycker därför att man kan förena en bestående skepsis beträffande det politiska systemets förmåga med en långsiktig optimism, även om perspektivet då inte är fem år utan kanske snarare ytterligare en generation. Det finns knappast något absolut över hindren mot moderniseringen, även om de har långa historiska rötter. Här har de därför beskrivits som ”envisa” snarare än ”eviga”. Den stora frågan är om förändringen kommer tillräckligt snabbt för att inte gapet mellan Ryssland och den övriga utvecklade världen ska öka. På denna punkt finns knappast grund för optimism för närvarande.

Men som illustration till den mer långsiktiga optimismen finns det en tanke som säger att dagens konsumenter, överallt i världen, är morgondagens medborgare. Den har för rysk del formulerats av Dmitrij Trenin, som t ex hos ilska ryska bilägare eller lokala miljögrupper spårar en embryonal intressebaserad medborgarrörelse. Det är en ljus determinism, som ibland formuleras som Rysslands ”IKEA-scenario”, med en konsumerande medelklass som på sikt också efterfrågar tydliga spelregler och mer demokratiska institutioner. Denna tolkning har knappast något empiriskt stöd ännu, men den behöver ju inte vara mer felaktig än den andra, svarta determinismen som ser det eviga Ryssland dömt att gå på gång upprepa sina onda cirklar. En mer ”vertikal” version av denna optimism återfinns hos förre presidenten Medvedev, som brukade formulera sa-

ken som så att ju mer välbärgade de ryska medborgarna blir, desto mer demokrati kan de klara av att hantera, och desto mer demokrati tål Ryssland, d v s desto mer demokrati kan Kreml tillåta.

Någonstans måste man avsluta ett stort ämne som detta, och jag tror att här är bästa platsen, i skärningspunkten mellan maktens evigt gamla reflexer och de nya okontrollerbara processerna, vilka genom globaliseringen, nya informationsteknologier och en på sikt ohejdbar integrering tränger in på tidigare stängda och hårt kontrollerade områden i det ryska samhället.

På samma sätt som Sovjetunionen inte klarade av att det fanns en omvärld, så

kommer huvudsakligen utomryska förändringsprocesser, d v s sådana som präglar hela världen, att gradvis tränga undan mycket av det vi vant oss vid som det eviga Ryssland. Järntriangelns logik kommer att försvagas. Det kommer att ta tid, och man kan bara hoppas att det kommer att ske i former som är lugna och fredliga. Men då närmar vi oss frågan om de närmaste årens utveckling, och det är ämnet för en annan betraktelse.

Författaren är ambassadör och ledamot av KKrVA.

Not

1. Ledamoten Bertelmans anförande hölls i oktober 2010 och är alltså 2,5 år gammalt, vilket framskymtar i texten på några ställen, medan temat både enligt författaren och redaktionen alltså är lika aktuellt.